

دوفصلنامه مطالعات شبه‌قاره دانشگاه سیستان و بلوچستان
سال ۱۳، شماره ۴۱، پاییز و زمستان ۱۴۰۰ (صص ۲۷-۴۶)

مروری اجمالی بر قالی‌های گورکانی هند (مطالعه موردی: موزه متروپلیتن نیویورک)

ربابه تقی‌زاده بروجنی^۱ ابوالقاسم نعمت شهربابکی^۲

چکیده

با پناهنده شدن همایون شاه به دربار شاه طهماسب صفوی، بنیان قالی‌بافی هند تحت‌تأثیر هنر و فرهنگ ایرانی شکل گرفت. در این زمان، تعدادی از نقاشان، صنعتگران و بعدها بافندگان ایرانی، به کشور هند مهاجرت کردند و کارگاه‌های سلطنتی با نفوذ هنر و فرهنگ ایرانی در هند راه‌اندازی شد. در پژوهش حاضر می‌کوشیم به این پرسش پاسخ بدهیم که آیا نقوش در قالی‌های هند گورکانی تحت‌تأثیر الگوهای طراحی قالی ایرانی بوده است. برای پاسخ‌دادن به این سؤال، نمونه‌های موزه متروپلیتن نیویورک به روش توصیفی-تحلیلی و جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای، مورد مطالعه قرار گرفت. نتایج نشان می‌دهد که نقوش در قالی هندی-مغولی که در ابتدا تقلیدی صرف از قالی‌های صفوی شامل نقوش شاه عباسی و اسلیمی به سبک هراتی بود، کم‌کم با طراحی ناتورالیستی و طبیعت‌گرایانه از گیاهان و جانوران (طبیعی و اساطیری) اجرا شد. علاقه هنرمندان هندی به طبیعت‌گرایی و رنگ‌های تند در نمونه‌فرش‌های اواسط دوران گورکانی آشکار است. با مطالعه نمونه‌های موجود در موزه متروپلیتن نیویورک، گذر طراحی قالی هندی از دوره اولیه که تقلیدی از هنر صفوی بود، به دوره هنر هندی با رنگ‌وبوی خاص خود کاملاً ملموس و قابل مشاهده است.

واژه‌های کلیدی: قالی‌بافی، گورکانی، هند، ایران، صفوی.

Email: r.taghizade@hmu.ac.ir

۱. مربی دانشگاه حضرت معصومه (س)، قم، ایران (نویسنده مسئول)

۲. مربی گروه فرش دانشگاه سیستان و بلوچستان

۱- مقدمه

هند و ایران با تمدنی کهن و سابقه‌ای دیرینه در فرهنگ و هنر، از دوران باستان تا زمان سلطنت گورکانیان در هند و صفویان در ایران (۱۰هـ/ ۱۶م)، به روش‌های مختلف و در قالب‌های گوناگون با یکدیگر در ارتباط بوده‌اند. ریشه‌های مشترک و ارتباطات متقابل و تعاملات باعث نوعی تبادل فرهنگی میان این دو ملت شده است. با حضور امپراطوری گورکانی در هند، روابط بین دو کشور وارد مرحله جدیدی شد. با نزدیک شدن سردمداران به یکدیگر و همکاری با هم، ارتباط بین دو ملت تا اعماق زندگی مردم نفوذ کرد؛ به طوری که بازتاب آن را می‌توان در گسترش زبان و ادبیات فارسی در هند و هنر هندو- ایرانی مانند نقاشی، قالی‌بافی و معماری مشاهده کرد.

۱-۱- بیان مسئله و سؤالات تحقیق

با مشاهده نمونه‌های بازمانده از دوران هند گورکانی در موزه متروپلیتن نیویورک، مشخص می‌شود که قالی‌های هندی در آن زمان تحت تأثیر نمونه‌های ایرانی بوده‌اند. در این مقاله تلاش شده تا با معرفی نمونه‌های فرش هندی در دوران گورکانی که در موزه متروپلیتن موجود است، به این سؤالات پاسخ داده شود: ۱- طرح و نقش قالی‌های هندی حاضر در موزه متروپلیتن شامل کدام گروه هستند؟ ۲- آیا نقوش مورد استفاده در این قالی‌ها براساس الگوی قالی ایرانی طراحی شده‌اند؟ ۳- در زمان گورکانیان کدام نقوش و تحت تأثیر چه عواملی بر قالی هند پدیدار شدند؟

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

هدف این پژوهش، معرفی نمونه‌های فرش هندی- گورکانی موجود در موزه متروپلیتن نیویورک و بررسی نقوش گیاهی موجود در این نمونه‌ها بوده است. تأثیرگذاری هنر دوران صفوی ایران بر شکل‌گیری، سبک‌پردازی در نقوش قالی هندی در زمان گورکانیان، تا جایی که تا مدت‌ها قالی‌های بافته‌شده با نام‌های هندو- ایرانی در بازار مطرح می‌شدند و مطالعه و شناخت نقوش گیاهی مورد استفاده در طراحی قالی هندی در آن دوران، ضرورتی بود که محقق را به نگارش این مقاله رهنمون ساخت.

۱-۳- روش تفصیلی تحقیق

در پژوهش حاضر که به روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است، تلاش شده با استفاده از منابع فارسی و لاتین و بررسی اطلاعات، به پرسش‌های یادشده تحقیق پاسخ داده شود. بدین منظور، ۸

نمونه از قالی‌های هندی بافت شمال شبه‌قاره هند (فتح پورسیکری، لاهور، آگرا و کشمیر) انتخاب شده‌اند. جامعه آماری شامل فرش‌های هند در زمان گورکانی در موزه متروپلیتن نیویورک است. از آنجایی که قالی‌ها در این موزه به‌طور تقریباً جامع شامل همه انواع نقوش گیاهی و تا اندازه‌ای جانوری، اندازه، رنگ‌بندی و از اغلب شهرهای معروف در زمینه قالی‌بافی هند گورکانی بودند، از این رو این ۸ نمونه از بین دیگر نمونه‌ها انتخاب و بررسی شده‌اند.

۱-۴- پیشینه تحقیق

در این زمینه می‌توان به مقالات و کتاب‌های نوشته‌شده در زمینه تاریخ و هنر هند اشاره کرد. فاطمه سرخیل در مقاله‌ای با عنوان «روابط صفویان و گورکانیان هند»، به بررسی عمق و گستره این روابط در ابعاد مختلف، نحوه شکل‌گیری این روابط و تأثیر آن در فرهنگ و اقتصاد دو کشور در قرن ۱۰ هجری اشاره کرده و در قسمت روابط فرهنگی، با معرفی زمینه‌های فرهنگی موجود همچون نقاشی، معماری و... به نحوه تأثیرپذیری هنر هند از هنر ایرانی در زمان صفوی پرداخته است. در مقاله «مهاجرت ایرانیان به هند»، نرگس جابری‌نسب با اشاره به اینکه چرا هند سرزمینی مهاجرپذیر است، به تاریخ مهاجرت در این سرزمین و دلایل این مهاجرت‌ها می‌پردازد که در این میان به بررسی شروع اولین مهاجرت ایرانیان به هند، گروه‌های مختلف مهاجر، دلایل و تأثیرات حاصل از این مهاجرت‌ها بر هند و ایران، همچون تجلی هنر و فرهنگ ایرانی در هند می‌پردازد که از جمله این تأثیرات، نفوذ طرح و نقش ایرانی بر فرش‌بافی هندی است که از زمان حکومت همایون شاه آغاز شده است و بر روی فرش‌های باقی‌مانده از آن دوران و نگارگری‌های موجود قابل بررسی هستند. در همین زمینه، ماه‌منیر شیرازی و مینا طلایی در مقاله «ریشه‌یابی و تطبیق نقوش بازتاب‌یافته فرش صفوی در نگاره‌های گورکانیان هند»، ابتدا با اشاره به وضعیت هنری پادشاهان گورکانی هند و هنرمندان صفوی ایرانی در هند و ایران و همچنین مهاجرت هنرمندان ایرانی به هند و دلایل آن، به بررسی فرش‌های بازتاب‌یافته در نگاره‌های گورکانیان هند به ترتیب توالی تاریخی می‌پردازند. از سویی دیگر، چون اشاره به مواردی در حوزه فرش ایران و هند در دوره موردنظر را الزامی دانسته، نقوش فرش‌های بازتاب‌یافته در نگاره‌های گورکانیان هند را طبقه‌بندی کرده و با نمونه‌های صفوی ایرانی تطبیق داده‌اند. در زمینه مطالعه فرش‌های هندی گورکانی، رضوان احمدی‌پیام و محسن مراثی در مقاله‌ای با عنوان «شناسایی و طبقه‌بندی نقوش حیوانی موجود در قالی‌های تیموریان هند» با بررسی هنر بافت قالی در هند، به کنکاش درباره

قالی‌های حیوان‌دار هندی در دوره گورکانی می‌پردازند. در این راستا نقوش حیوانی در این قالی‌ها شناسایی و به چهار دسته تقسیم می‌شوند؛ سپس با اشاره به نقوش حیوانی موجود در حاشیه قالی‌ها، به بررسی انواع گونه‌های حیوانی موجود در نمونه‌قالی‌ها می‌پردازند. دانیل واکر محقق در زمینه هنر اسلامی در اثری به نام «گل‌های زیرپا» (Flowers under foot) به‌طور ویژه به بررسی تاریخ و مباحث فنی قالی‌بافی هند در زمان گورکانی پرداخته و با طبقه‌بندی این آثار مطابق با سبک و طرح آن‌ها به‌طور مجزا و دقیق خصوصیات هر دسته از این قالی‌ها را معرفی کرده است. در پژوهش دیگری به نام «قالی اسلامی» (Islamic Carpet) که توسط توماس هاوینگ صورت گرفته است، قالی‌های دوران اسلامی متعلق به مجموعه جوزف مک‌مولان از نظر طرح، رنگ و سبک بافت معرفی و بررسی شده‌اند که در این بررسی به دو نمونه قالیچه نمازی نیز اشاره شده است که مربوط به دوره گورکانی هند در قرن ۱۷ میلادی هستند.

۲- قالی‌بافی در هند گورکانی

پیشینه ارتباط فرهنگی، سیاسی و تجاری هند و ایران به پیش از اسلام بازمی‌گردد و این تعامل در برخی دوره‌ها از جمله در دوره ساسانی و صفوی بسیار قابل ملاحظه است. این رابطه در دوره صفوی میان دو کشور بسیار مستحکم شد. همایون امپراتور گورکانی هندی (فوت ۱۵۵۶/۹۶۴) در سال ۱۵۴۴/۹۵۱ به دربار صفوی در تبریز پناهنده شد. حضور وی منجر به پیامدهای مهمی در پیشرفت هنر و طرح‌های مغولی در زمینه طراحی منسوجات و فرش شد (فروغی‌نیا، ۱۳۹۴: ۷۰). از فرش‌های دوره همایون اثری در دست نیست، اما اسنادی وجود دارد که نشان می‌دهد که وی بافندگان ایرانی را استخدام کرده و به کپی‌برداری از فرش‌های ایرانی مشغول بودند. اسنادی نیز موجود است که نشان می‌دهند همایون از شهرهایی چون جوشقان، کرمان و سبزوار برای دربار و کاخ‌های خود و بزرگان هند، فرش وارد می‌کرد (رخشان و یوشاسپ گوشه، ۱۳۹۷: ۱۱۱). بدون شک همین فرش‌ها، سرمشق و الگوی بسیاری از طرح‌های فرش هندی در آن زمان شدند (ژوله، ۱۳۸۱: ۲۱۳). مشهورترین قالی‌هایی که از ایران وارد هند می‌شدند، قالی‌های هراتی خراسان بودند که عموماً به نام «قالی اصفهان» شناخته می‌شدند. از آنجایی که تولید در کارگاه‌های فرش در دوره اکبرشاه، پاسخگوی نیاز بازار هند نبوده است، از ایران نیز فرش وارد می‌کرده‌اند و واردات فرش ایرانی به هندوستان تا زمان اورنگ‌زیب ادامه داشته است (ولش، ۱۳۷۳: ۱۵). به نظر می‌رسد این مهاجرت باعث شد تا آنچه که ایران در سرتاسر قرن ۱۰هـ/ ۱۶م در زمان شاه عباس

داشت، به لاهور و آگرا در هند منتقل شود (ولش، ۱۳۸۵: ۲۸). بدین ترتیب سبکی هندی با تداوم هنر گورکانی هند و انتقال هنر مکتب‌های اولیه صفویه ایرانی شکل گرفت.

باید یادآور شد که «اساس و پایه مکتب فنی صفوی بر روش بهزاد، شاگردان و همراهانش استوار شده و بزرگ‌ترین کسی که از آن حمایت کرده، شاه طهماسب (اول) است که خود علاقه‌مند به هنر بود. شاگردان بهزاد که با او از هرات به تبریز آمده بودند، پایه‌گذار مکتب اولیه صفوی شدند» (زکی حسن، ۱۳۲۰: ۱۱۸). بنابر نظر مورخان و کارشناسان هنر قالی‌بافی، شهر هرات پایتخت دربار تیموریان، اولین مرکز فرش با طرح‌های گلدار در ایران بوده است. «حاشیه فرش‌های هراتی با طرح متمایز از طرح زمینه فرش طراحی شده است که در آن غالباً نقش قوری چای یا سماور، درونمایه اصلی و غالب طرح را تشکیل می‌دهد. طرح بیشتر فرش‌های گلدار تپ هراتی، فاقد اشکال پرنده و حیوان است؛ درحالی‌که به‌ندرت در برخی از فرش‌های بافته‌شده در این سبک، نقش پرنده و حیوان نیز دیده می‌شود. به‌نظر می‌رسد فرش‌های هراتی که دارای نقش حیوان هستند، مربوط به اواخر قرن ۱۶ و اوایل قرن ۱۷ میلادی باشند که گاه بافت آن‌ها تا قرن ۱۸ میلادی نیز ادامه داشته است» (نصیری، ۱۳۸۹: ۲۶).

همان‌طور که در تصویر ۱ در این قالی هراتی می‌بینیم، فضای متن، ترکیبی از گل‌های درشت در کنار گل‌های کوچک و ظریف و استفاده از نقش اسلیمی ماری در کنار گل‌هاست، با گل‌های شاه‌عباسی پنج‌پر بزرگ در پایین قالی که درون هر یک، گل‌های ریز گرد و تزئیناتی دیگر قرار دارد. تمام بندهای ختایی و شاخه و برگ‌ها از این گل بزرگ سرچشمه می‌گیرند. حاشیه بزرگ این قالی به سبک هراتی، ردیفی از گل‌های شاه‌عباسی درشت است که با بندهایی ظریف از ختایی‌ها به یکدیگر متصل شده‌اند و جهت هر دو گل به سمت مخالف، یکی به سمت داخل و دیگری خارج متن قرار دارد.

تصویر ۱. قالی ایرانی سبک هراتی زمینه گل‌دار، اصفهان، قرن ۱۰هـ/ ۱۶م (یاوری و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۹۰)

استفاده از گل‌های شاه عباسی و جانوران در زمینه و حاشیه اصلی، از سبک‌های متداول در فرش‌های ایرانی زمان صفویان است (تصویر ۲) که با حضور تصاویر جانوران افسانه‌ای مثل سیمرغ در میان تصاویر جانوران طبیعی از قبیل شیر، گوزن و آهو و استفاده از رنگ‌های تند به سبک هندی نقش‌پردازی می‌شدند که در تصویر ۳ دیده می‌شود. «حضور نقش کنگره‌مانند در لور و کناره قالی از مشخصه‌های قالی آذربایجان شرقی است که در این قالی هندی نیز دیده می‌شود و این سندی دال بر تأثیر هنر ایرانی بر هند است» (وکیلی، ۱۳۸۲: ۱۸۴) (تصویر ۳).

تصویر ۳

تصویر ۲

تصویر ۲. ترنجی گرفت‌وگیر (ترنجی حیوان‌دار) قرن ۱۰هـ. اصفهان (یاوری و همکاران، ۱۳۹۳: ۳۱۲)

تصویر ۳: قالی با نقش گل شاه عباسی و حیوانات، لاهور، ۲۰-۱۶۱۰ م. (Walker, ۱۹۹۷: ۵۴)

با توجه به تاریخ ابوالفضل، در زمان حکومت اکبر شاه (۱۵۵۶/۱۶۰۵) و تحت حمایت شخص شاه در آگرا، فاتح‌پور و لاهور کارگاه‌های تولیدی فرش دستباف با نقشه‌هایی به سبک ایرانی با طرح‌های کرمان، کاشان، اصفهان و هرات دایر شد که با ورود طرح‌های طبیعت‌گرایانه از گیاهان و گل‌ها در این قالی‌ها به تدریج سبک خاص مغولی ایجاد شد (Allami, ۱۹۷۷: ۵۷). قالی‌هایی با بافتی شگفت‌انگیز و جذاب به دست بافندگان باتجربه، آنچنان‌که در لاهور بافته‌ها حتی از نمونه‌های ایرانی برتری یافتند. بافندگان خلاق که از ایران به هند عزیمت کرده بودند، با تولید شاهکارهای هنری خویش باعث شدند تا تجارت قالی در هند رونق بگیرد و بدین ترتیب در همانجا ساکن شدند (Dimand, ۱۹۵۵: ۱۸۰).

«در لاهور قالی‌ها با تنوع گسترده‌ای تولید می‌شدند. تصاویر قالی‌ها اغلب یادآور نقاشی‌های مینیاتوری بودند. فرش‌ها شامل تصاویری از مردم و صحنه‌های حیوانات در جنگ، عناصر گیاهی بسیار و ردیفی از شکوفه‌ها و قاب‌های مورب با موتیف‌های گل در هر قاب و همچنین بسیاری از ترکیبات با گل‌های شاه‌عباسی کوچک سبک هراتی نیز بودند» (E. Tsareva, ۲۰۰۳: ۶۸۹).

نمونه‌ای از این سبک قالی در تصویر ۴ آورده شده است.

تصویر ۴. قالی با طرح تصویری، لاهور، ۱۵۹۰-۱۶۰۰ میلادی - <https://www.mfa.org/exhibitions/ambassadors-from-the-east>

همچنانکه در تصویر ۴ می‌بینیم، طرح قالی ترکیبی از سه صحنه است. در بالا، صحنه‌ای از دربار؛ در میان، بخشی از زندگی روزمره (شکارچی در حال انتقال یوزپلنگ و مردی مشغول حمل بزکوهی در جلوی ارابه) و در پایین قالی، صحنه‌ای از جانوران اساطیری در حال حمله به فیل‌ها است. در فضای مابین این صحنه‌ها نیز رزم میان شیر و گاونر نقش شده است. حاشیه اصلی قالی نیز شامل یک گل شاه‌عباسی که در درون گل صورتک‌هایی مصور شده و گل‌های ریز به صورت دسته‌گل از دو طرف، گل اصلی را دربر گرفته‌اند که شبیه به طرح ماهی درهم هراتی است. همچنین در اطراف گل دو پرنده با دو جهت مخالف همدیگر طراحی شده است. نقش کنگره‌ای در کناره قالی نیز همچون قالی شماره ۳، سندی دال بر تأثیرپذیری قالی هندی از قالی ایرانی است. تصویر ۵ جزئیات این طرح قالی را نشان می‌دهد.

تصویر ۵. جزئیاتی از قالی تصویر ۴

زمان شاه‌جهان، حضور گسترده سبک جدیدی بود که ویژگی‌های گیاهان گلدار طبیعی را در زمینه یک سطح یا به صورت ردیفی از گل‌ها نشان می‌داد که انواع گل‌ها به صورت طبیعی در یک طرح مشبک به نمایش درآمده بودند. این سبک یک‌باره در هنر این دوران ظهور نکرد، بلکه در زمان اکبرشاه نیز از این سبک گلدار استفاده می‌شد؛ با این تفاوت که در دوره شاه‌جهان، نقوش کاملاً طبیعت‌گرایانه بودند و گیاهان گلدار در پس‌زمینه‌ای ساده نشان داده می‌شدند یا عموماً در ردیف‌هایی مرتب شده بودند. نحوه قرار گرفتن گل‌ها به صورت شبکه‌ای و قاب‌بندی شده بود. این سبک در دوره حکومت جهانگیر شاه وارد هنر کشور هند شد و در دوران شاه‌جهان به اوج محبوبیت رسید.

منشأ این نوع از سبک طراحی نقوش گلدار می‌تواند به دو موضوع مربوط باشد؛ «یکی مربوط به زمانی می‌شود که جهانگیر شاه در اول بهار برای دیدن باغ کشمیر به آنجا رفت و فضای باغ و زیبایی‌هایش الهام‌بخش نقاشی‌ها و هنر آن دوره شد و دیگری حضور گیاهان دارویی اروپایی در دربار مغول است که سبب ظهور ترکیبی زیبا از طبیعت‌گرایی هندی و هربالیست اروپایی در هنر این دوره شد» (Walker, ۱۹۹۷: ۸۶).

استفاده از سبک طبیعی گل‌ها با نمونه گیاهانی که بر روی زمینه لاک‌ی چیده می‌شدند، احتمالاً از زمان حکومت شاه‌جهان به بعد تاریخ‌گذاری می‌شوند. تغییر این طرح به صورت قاب‌بندی و چارچوب‌بندی نقش گیاهان به شکل شبکه‌ای طلایی بود که احتمالاً در زمان اورنگ‌زیب گسترش پیدا کرد؛ چراکه این شبکه نقش‌مایه‌ای اختصاصی در تزئینات معماری دوران حکومت او بود. کاربرد این نقش تا سده ۱۲هـ/ ۱۸م ادامه پیدا کرد (برند، ۱۳۸۳: ۲۲۵). نمونه‌قالی با این سبک از طراحی، شامل شبکه‌ای از گل‌ها و برگ‌ها به صورت قاب‌بندی در زمینه لاک‌ی در تصویر ۶ آورده شده است.

تصویر ۶. قالی سبک هند، اواسط قرن ۱۷م زمان شاه‌جهان (ژوله، ۱۳۸۱: ۲۱۶)

۳- نمونه‌قالی‌های موزه متروپلیتن

در این موزه، آثاری از نمونه‌قالی‌های قرن ۱۶ تا ۱۸ میلادی هندوستان به نمایش درآمده است؛ دوره‌ای که بافندگان فرش هندی خیره‌کننده‌ترین آثار خود را تولید می‌کنند. موزه متروپلیتن با برجسته کردن بخشی از میراث خود که تا به حال با تأسف از آن غفلت کرده است، به بررسی دوره پرافتخار قالی‌بافی تاریخ هند پرداخته است. این امر توسط دانیل واکر و پتی کدبی، متخصصان هنر اسلامی انجام گرفته است که به مدت ۲۰ سال در زمینه قالی‌های هندی به تحقیق پرداخته‌اند.

۳-۱- قالی تصویری با نقش جانوران و گیاهان

این قالی (تصویر ۷) مربوط به قرن ۱۶ و اوایل قرن ۱۷م است که در شمال هند در لاهور- پاکستان امروزی با تاروپود از جنس پنبه، پرز پشمی و گره نامتقارن با $۲۷\frac{۴}{۳} \times ۸۳۳\frac{۱}{۱}$ سانتی‌متر بافته شده است (walker, ۱۹۹۷: ۴۰).

تصویر ۷. قالی تصویری با نقش جانوران و گیاهان، بافت شمال هند، لاهور در پاکستان امروزی، قرن ۱۶ و اوایل قرن ۱۷م.

موزه متروپلیتن، نیویورک (Ibid: ۴۲)

این فرش تصویری مانند پارچه‌ای با طرح تکراری از نقش بزهای کوهی، حیوانات اسطوره‌ای چینی به نام «کیلین» و حیواناتی که در حال جنگ بر روی زمینه با رنگ قرمز روشن هستند که در طول قالی تکرار می‌شوند و با هر تکرار نقش برعکس می‌شود. طول قالی ۴ برابر عرض آن است و از آنجایی که قسمت بالایی قالی تکمیل نشده است، احتمالاً این قالی با اندازه‌ای سفارشی در حال بافت برای مکان خاصی بوده است.

(ج)

(ب)

(الف)

تصویر ۸. جزئیاتی از متن و حاشیه تصویر ۷ (الف): گرفت‌وگیر، (ب): کتیبه ستاره‌ای شکل در حاشیه، (ج): درخت نخل به

سبک هندی به شیوه طبیعت‌گرایی (<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/۴۴۶۹۹۹>)

نقوش حاشیه‌ها شامل کتیبه‌ها و ترنج‌های ستاره‌ای شکل با نوارهای ابری شکل، همگی متأثر از هنر ایرانی - صفوی قرن ۱۶ هستند (تصویر ۲). اگرچه درخت نخل با خصوصیات هندی طراحی

شده است، اما عموماً طراحی ناتورالیستی و طبیعت‌گرایانه از گیاهان و جانوران اجرا شده است (تصویر ۸). نزدیکی شیوه و سبک طراحی این قالی با طرح قالی ایرانی در زمان صفوی (مثلاً طرح گرفت‌وگیر در متن قالی تصویر ۲)، تاریخ این قالی را به دوره مغول می‌رساند. کمی بعد از زمانی که اولین کارگاه‌های قالی‌بافی در زمان اکبرشاه در لاهور، آگرا و فتح پورسیکری برپا شدند (<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/446999>).

۳-۲- قالی با طرح پیچک‌های گلداز

این قالی در اواسط قرن ۱۷م در لاهور پاکستان با تاروپود پنبه‌ای و پرز پشمی با گره نامتقارن در اندازه $۳۴۰/۴ \times ۹۲۲$ سانتی‌متر بافته شده است (Walker, ۱۹۹۷: ۵۷). نقشه قالی در گروه طرح‌های تکراری واگیره‌ای قرار دارد که الگوی تکرار شونده (واگیره) در عرض دوبار به صورت قرینه آینه‌ای و در طول ۶ بار تکرار می‌شود.

تصویر ۹. قالی با طرح پیچک‌های گلداز و گل لاهور در پاکستان امروزی، اواسط قرن ۱۷م بافت شمال هند، موزه متروپلیتن نیویورک (walker, ۱۹۹۷: ۶۰)

الف. حاشیه با نقش کتیبه به سبک هراتی   ب. متن قالی در کنار حاشیه

تصویر ۱۰. جزئیاتی از تصویر ۹ (<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/446998>)

حاشیه با طرح کتیبه و گل شاه‌عباسی که گل‌هایی ریز اطراف آن را دربرگرفته است و حضور اسلیمی ماری به سبک چینی، نمونه‌ای از آخرین نسخه‌های سبک هراتی را نشان می‌دهد. برگ‌های کنگره‌ای شاه‌عباسی‌ها در ترنج و کتیبه در حاشیه یادآور قالی‌های هراتی قرن ۱۶م ایران است؛ اما فراوانی فرم‌های گلدار و غنی از رنگ، منشأ هندی دارند. تصویر ۱۰ شامل جزئیاتی از حاشیه و متن این قالی است.

۳-۳- قالی با نقش گل و پیچک گلدار

این قالی با طرح هراتی قدیم و گل شاه‌عباسی در سال ۱۶۵۰م در شمال هند در کشمیر یا پاکستان در لاهور، با تاروپود ابریشمی و پرز از پشم ظریف بز هیمالیایی با گره نامتقارن فارسی در اندازه ۴۱۵/۹ × ۱۶۷/۶ سانتی‌متر بافته شده است.

تصویر ۱۱. قالی با نقش پیچک گلدار و گل‌ها، بافت لاهور یا کشمیر، تاریخ ۱۶۵۰م، موزه متروپلیتن، نیویورک (walker, ۱۹۹۷: ۸۴)

زمینه قالی ترکیبی از الگوی هراتی با گل‌های شاه‌عباسی است که با یک جفت برگ کنگری ترکیب و یک در میان در زمینه در ساختاری واگیره‌ای تکرار شده‌اند. تاریخ این سبک از نقوش به اوایل قرن ۱۶م برمی‌گردد؛ درحالی‌که نقش حاشیه اصلی حداقل مربوط به اواسط قرن ۱۶م است. این شیوه از طراحی می‌تواند این نمونه قالی را ترکیبی از هنر ایرانی- هندی معرفی کند.

تصویر ۱۲. جزئیاتی از نقش متن و حاشیه تصویر ۱۱

(<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/۴۴۶۶۴۶>)

جایگزین شدن ابریشم به جای پنبه در تاروپود قالی‌های نفیس هندی مثل این نمونه در دوره جهانگیر و شاه جهان، اولین گام در تولید این قالی‌ها بود و قدم بعدی استفاده از کرک ظریف به جای نخ پشمی گوسفندی بود که سبب افزایش انعطاف‌پذیری، نرمی در بافت فرش و همچنین ظرافت در طراحی نقوش شده است (Walker, ۱۹۹۷: ۷۷).

۳-۴- قالی با ردیفی از گیاهان گلدار

این نمونه با تاروپود پنبه‌ای و پرز پشمی، تراکم گره ۱۵۰ گره در هر اینچ مربع و گره نامتقارن به اندازه $۲۰۷/۶ \times ۴۳۱/۸$ سانتی‌متر به تاریخ ۱۶۵۰م در هند یا پاکستان امروزی لاهور یا کشمیر بافته شده است (Walker, ۱۹۹۷: ۹۵).

تصویر ۱۳. قالی با طرح ردیف گیاهان گلدار، بافت شمال هند لاهور یا کشمیر، تاریخ ۱۶۵۰م، موزه متروپلیتن نیویورک

(walker, ۱۹۹۷: ۹۶)

تصویر ۱۴. قسمتی از حاشیه تصویر ۱۳ (<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/۴۵۲۱۹۷>)

زمینه این قالی با ۷ ردیف منظم و همسو گیاهان گلدار که به سمت بالایی قالی قرار گرفته‌اند، پر شده است. این شیوه از طراحی متأثر از سبک طبیعت‌گرایی در زمان شاه جهان و حضور هربالیست‌های اروپایی در هنر هند است. حاشیه قالی به سبک هراتی دارای طرحی مرکب از پیچک‌های گلدار و گل‌هایی است که در میان یک جفت برگ منحنی یا شکوفه‌های ریزی که به شکل برگ درآمده‌اند، قرار گرفته‌اند (تصویر ۱۴).

۳-۵- قالی با طرح محراب و تک‌گل

قالی (تصویر ۱۵) در اواسط قرن ۱۷م در هند یا پاکستان، در لاهور یا کشمیر با تاروپود پنبه‌ای و بود ابریشمی، پرز پشمی و گره نامتقارن در اندازه $۱۰۲/۸ \times ۱۵۴/۹$ سانتی‌متر بافته شده است. به این دسته از قالی‌ها که شامل نقش یک گیاه بزرگ در زمینه و محراب در بالای قالی می‌شود، عنوان جانمازی اطلاق می‌شود (walker, 1997:90). بر روی زمینه قهوه‌ای (روشن)، رنگ این قالی یک تک‌گل بزرگ خشخاش با ۵ شکوفه در اطراف آن و ساقه‌ای پربرگ که دو طرف آن را دو گل لاله کوچک با گلبرگ‌های قرمز و سفید احاطه کرده، به سبک هنر هندی مغولی قرن ۱۷م طراحی شده است.

تصویر ۱۵. قالی با طرح محراب و تک‌گل، بافت شمال هند لاهور یا کشمیر، اواسط قرن ۱۷م، موزه متروپلیتن نیویورک

(<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/۴۵۲۵۵۴>)

گل‌ها در حالت تمام‌رخ با دو برگ با حالتی بسیار واقع‌گرایانه با تمامی جزئیات متأثر از هنر هندی-مغولی قرن ۱۷م ترسیم شده‌اند. طراحی زنده و پویای نقوش، نوعی چرخش و حرکت به سوی بالا را القا می‌کند. همچنان‌که گیاهان در لابه‌لای ساقه‌ها می‌پیچند، چشم بیننده را نیز به

سمت لچک‌ها با زمینه سبز و طرحی از برگ مو و گل خشخاش که در دو طرف قرینه هستند، راهنمایی می‌کنند. در حاشیه اصلی به رنگ قرمز تیره با طرحی از پیچک‌های منحنی گلدار و سرگل‌های عاجی‌رنگ، ترکیب دو شید قرمز و صورتی، سایه‌پردازی هرچند اندکی را به وجود آورده است.

۳-۶- قالی با طرح محرابی هزارگل

قالی (تصویر ۱۶) به تاریخ نیمه دوم قرن ۱۸م در شمال هند در کشمیر، تاروپود پنبه‌ای، پرز پشمی، تراکم گره ۷۰۰ گره در هر اینچ مربع، با گره نامتقارن در اندازه $۱۲۱/۲ \times ۱۸۸/۵$ سانتی‌متر بافته شده است. نقش محراب، مانند قسمت بالای این طرح و دو نیم‌سرو و دو طرف قالی، درحقیقت سمبلی از دروازه رو به بهشتی پر از گل است. این نمونه‌قالی طرحی هندسی از سبک قالی‌های هزارگل با گلدانی در قسمت وسط قالی است که موتیف‌ها از میان این گلدان رشد می‌کنند که روی ظرفی کم‌عمق قرار دارد.

«سبک هزار گل نتیجه تأثیرات هنر اروپایی در قالی‌گلداری هندی از سال‌های ۱۶۲۰-۱۶۱۵م وارد طرح‌های مغولی شد. نقوش گیاهی به نسبت قبل کوچک‌تر شدند و زمینه به نقوش واگیره‌ای تکرارشونده تقسیم شد که در جهت معکوس در راستای طول و عرض قالی زمینه تکرار می‌شوند» (Walker, ۱۹۹۷: ۱۲۱).

تصویر ۱۶. قالی با طرح محراب و هزارگل، بافت شمال هند، کشمیر، ابتدای نیمه دوم قرن ۱۸م، موزه متروپلیتن نیویورک

(walker, ۱۹۹۷:۱۳۲)

تصویر ۱۷. قالی ناظم قشقایی (ژوله، ۱۳۸۱: ۲۰۶)

سبک قالی (تصویر ۱۶) «از دوران صفوی در همه شهرهای ایران و نیز هندوستان به شیوه‌های مختلف بافته می‌شده است و در میان ایل قشقایی توسط بافندگان طایفه کشکولی به طرح «ناظم» مشهور است» (وکیلی، ۱۳۸۲: ۱۳۲) (تصویر ۱۷). در طراحی نقوش اثری از ناتورالیستی و طبیعت‌گرایی دیده نمی‌شود و خوشه‌های گل طرحی شماتیک دارند. حاشیه اصلی با نقش «خوشه انگوری» یا «سنبل و ده گل» بر روی زمینه قهوه‌ای سوخته، یکی از عناصر نقش‌پردازی قالی ناظم را تشکیل می‌دهد که در نمونه تصویر ۱۶ نیز دیده می‌شود که خود سندی دال بر تأثیر هنر هندی از هنر ایرانی است.

۳-۷- قالی هزارگل، بافت کشمیر

این نمونه‌قالی (تصویر ۱۸) بافت کشمیر هند با طول ۳,۹ و عرض ۳,۸ متر، زمینه قرمز و حاشیه سبز تیره و سبک نقوش گلدان به قالی‌های سال‌های ۱۶۲۰-۱۶۱۵ م متأثر از هربالیست‌های اروپایی است که نقوش از به‌هم پیوستن هزاران شکوفه کوچک تشکیل می‌شوند و اغلب در دسته‌های سه، پنج یا هفت تایی کنار هم قرار می‌گیرند. همان‌طور که در تصویر ۱۸ مشاهده می‌شود، شکوفه‌های گل در دسته‌های سه، پنج و هفت تایی به صورت تکراری با ظاهری سخت و خشن طراحی شده‌اند. کوچکی نقوش و تقسیم زمینه به نقوش واگیره‌ای از خصوصیات قالی هزارگل از قرن ۱۷ م به بعد است که در این دو نمونه آخر (تصاویر ۱۸ و ۲۰) مشاهده می‌شود.

تصویر ۱۸. قالی هزارگل، بافت کشمیر، اواسط یا اواخر قرن ۱۷م
(<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/۴۶۱۵۲۷>)

طرح زمینه، متشکل از جفت برگ‌های نخل و گل کاغذی با برگ‌هایی لبه‌دار به رنگ آبی تیره است که به‌طور متناوب باز و پیچ‌خورده هستند (تصویر ۱۹).

تصویر ۱۹. جزئیاتی از متن شامل برگ نخل و گل کاغذی (نگارنده)

گره در این نمونه‌قالی از جنس پشم ظریف بز هیمالیایی است. تارها ابریشمی و پود پنبه‌ای است. کیفیت بافت زیاد جالب نیست و در هر مترمربع ۲۴۱۹ گره بافته شده است؛ اما با این حال این نمونه‌قالی از دسته قالی‌های باارزش گورکانی محسوب می‌شود. استفاده از تارهای ابریشمی رنگی در این نمونه نشانه‌ای از قالی‌های بزرگ و قدیمی دربار گورکانی قرن ۱۷م است
(<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/۴۶۱۵۲۷>)

۳-۸- قالی هزارگل

این نمونه‌قالی (تصویر ۲۰) بافت کشمیر هند در قرن ۱۸م با گره پشم ظریف بز هیمالیایی بر روی تاروپود پنبه‌ای با طول ۵,۴ متر و عرض ۳,۹ متر، کاملاً شبیه‌قالی در تصویر ۱۸ است؛ با این تفاوت که بافت خیلی بهتری دارد. بدین صورت که در هر مترمربع، ۴۳۴۵ گره داشته و متعاقباً نقوش ظریف‌تری دارد (<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/۴۶۱۵۴۷>).

تصویر ۲۰. قالی هزارگل، کشمیر، قرن ۱۸م (<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/۴۶۱۵۴۷>)

نکته قابل توجه در این نمونه، جابه‌جایی رنگ زمینه و حاشیه برخلاف روال معمول در قالی‌ها است که همیشه حاشیه سبز در کنار زمینه قرمز آمده است؛ اما در این نمونه، حاشیه قرمز و زمینه سبز است. ترکیب رنگی مورد استفاده در زمینه با رنگ‌های اکر، زرد و صورتی حالتی بی‌روح و مرده به زمینه داده است.

۴- نتیجه

بحث در مورد قالی‌های موجود در موزه متروپلیتن نیویورک، تقریباً از یک پیشرفت و توالی زمانی پیروی می‌کند. قالی‌بافی هندی در زمان همایون‌شاه در قرن ۱۶م و تحت تأثیر هنر ایران صفوی آغاز شد و با حضور هنرمندان و بافندگان ایرانی قوت گرفت. برطبق اسناد تاریخی در زمان اکبرشاه و تحت حمایت شخص شاه در شهرهای مختلف هند، کارگاه‌های تولیدی قالی با نقشه‌هایی به سبک ایرانی دایر شد که با ورود طرح‌های طبیعت‌گرایانه در قرن ۱۷م از گیاهان و گل‌ها در این قالی‌ها، به تدریج سبک خاص مغولی ایجاد شد. قالی‌ها شامل تصاویری از مردم، صحنه‌های حیوانات در حال جنگ، عناصر گیاهی بسیار و ردیفی از شکوفه‌ها و قاب‌های مورب با

موتیف‌های گل در هر قاب با ترکیباتی از گل‌های شاه‌عباسی بودند. نحوه قرارگرفتن گل‌ها به صورت شبکه‌ای و قاب‌بندی شده، در اواخر حکومت گورکانیان (اواخر قرن ۱۷ و اوایل قرن ۱۸م) و در دوره حکومت جهانگیر شاه وارد هنر کشور هند شد و در دوران شاه جهان به اوج محبوبیت رسید و تا دوران اورنگ زیب ادامه داشت. شاید حس طبیعت‌گرایی جهانگیرشاه یا حضور گیاهان دارویی اروپایی در دربار مغول، سبب ظهور ترکیبی زیبا از طبیعت‌گرایی هندی وهربالیست اروپایی در هنر این دوره شد که نتیجه آن ظهور قالی‌های ابریشمی هزارگل در اواخر قرن ۱۷م است.

۵- منابع

۱. برند، باربارا، هنر اسلامی، ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران: نشر مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۳.
۲. حسن، زکی محمد، تاریخ صنایع ایران، بعد از اسلام، ترجمه محمدعلی خلیلی، تهران: اقبال، ۱۳۲۰.
۳. رخشان، سید غلامعلی؛ یوشاسپ گوشه، فیض‌الله، تأثیر و توسعه خط و خوشنویسی صنایع دستی فرش و هنر قلمکاری ایرانی بر هند در دوره حکومت مغولان کبیر از بابر تا پایان اورنگ زیب، فصلنامه تاریخ نو، سال ۸، شماره ۲۳، صص ۱۱۶-۱۰۱، انجمن علمی گروه تاریخ دانشگاه تربیت مدرس: تابستان ۱۳۹۷.
۴. ژوله، تورج، پژوهشی در فرش ایران، تهران: انتشارات یساولی، ۱۳۸۱.
۵. فروغی‌نیا، مریم، بررسی تطبیقی نقشه محرابی بر منسوجات سنتی ایران و هند، فصلنامه مطالعات شبه‌قاره دانشگاه سیستان و بلوچستان، سال ۷، شماره ۲۵، صص ۶۹-۹۲، دانشگاه سیستان و بلوچستان: زمستان ۱۳۹۴.
۶. نصیری، محمدجواد، افسانه جاویدان فرش ایران، تهران: فرهنگسرای میردشتی، ۱۳۸۹.
۷. وکیلی، ابوالفضل، شناخت طرح‌ها و نقشه‌های فرش ایران و جهان، تهران: نقش هستی، ۱۳۸۲.
۸. ولش، آنتونی، نگارگران و حامیان صفوی، ترجمه روح‌الله رجیبی، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر، ۱۳۸۵.

۹. ولش، کری و ذکا، یحیی، مینیاتورهای مکتب ایران و هند / احوال و آثار محمد زمان. ترجمه زهرا احمدی و محمدرضا نصیری، تهران: انتشارات یساولی، ۱۳۷۳.
۱۰. یاوری، حسین؛ رجیبی، زینب؛ قادری، فائزه، فرش ایران در دوره صفویه، تهران: انتشارات سایه‌بان مهر، ۱۳۹۳.
۱۱. Allami, Abu'l Fazl, **The A'in-I Akbari by Abu'l Fazl Allami**. Trans. Henry Blochmann and H.S. Jarrat, and ed. D.C. Phillott. ۳ vols. Royal Asiatic Society of Bengal. ۳rd ed. Calcutta: ۱۹۷۷.
۱۲. Dimand, Maurice, s, **Rugs in the Altman Collection**, The Metropolitan Museum of Art Bulletin, Vol. ۱۳, No. ۵, pp ۱۷۷-۱۸۰, New York: ۱۹۵۵.
۱۳. E. Tsareva and M. Ashrafi and L. Carmel and M. Niyazova. **Applied Arts: Textiles and Carpets**, Matsura, Koichiro, History of civilizations of Central Asia, UNESCO, vol ۵, ۶۸۹-۶۹۰ pp, Paris: ۲۰۰۳.
۱۴. Walker, Daniel, **Flower Underfoot**, The Metropolitan Museum of Art Bulletin, Yale, Italy: ۱۹۹۷.
۱۵. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/۴۴۶۹۹۹>.
۱۶. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/۴۴۶۹۹۸>.
۱۷. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/۴۴۶۶۴۶>.
۱۸. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/۴۵۲۱۹۷>.
۱۹. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/۴۵۲۵۵۴>.
۲۰. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/۴۶۱۵۲۷>.
۲۱. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/۴۶۱۵۴۷>.
۲۲. <https://www.mfa.org/exhibitions/ambassadors-from-the-east>.